

Efekt drugiego przejścia demograficznego na strukturę społeczeństwa w Polsce i związane z tym wyzwania

The effect of the second demographic transition on the structure of Polish society and the related challenges

Jacek Pruszyński, Jacek Putz

Zakład Geriatrii i Gerontologii, Szkoła Zdrowia Publicznego, Centrum Medyczne
Kształcenia Podyplomowego, Warszawa

Streszczenie

Starzenie się społeczeństw, wynikające z wydłużania się średniej trwania życia i zmniejszenia stopy urodzeń, stanowi najbardziej charakterystyczną cechę demograficzną populacji wielu krajów, a wzrost liczby i odsetka ludzi starych na świecie jest jednym z najsilniej rzutujących czynników na życie całych społeczeństw, w szczególności na systemy opieki zdrowotnej i socjalnej. W Polsce i niektórych innych krajach, zjawisko starzenia się populacji połączone ma być ze zmniejszaniem się liczby całej populacji. Zjawisko to częściowo wynika z procesu przemian modelu rodziny oraz zasad jej tworzenia i rozwiązywania. Przyczyn tych zmian upatruje się w procesach transformacji społeczno-gospodarczych, radykalnych zmianach na rynku pracy, wzroście kosztów alternatywnych małżeństwa i/lub macierzyństwa, oraz rosnących trudnościach w łączeniu ról partnera i rodzica. W związku z negatywnymi efektami kryzysu demograficznego, działania na rzecz poprawy wskaźników demograficznych, poza wysiłkami na rzecz poprawy sytuacji materialnej rodziny, powinny uwzględniać pomoc w realizowaniu planów prokreacyjnych lub przekonywać do ich korekty. Postępujący proces starzenia populacji Polski, podobnie jak i całej Europy stwarza liczne wyzwania dla polityki społecznej, której cele, poza zaspokojeniem narastających potrzeb opiekuńczo – zdrowotnych powinny uwzględniać starania na rzecz poprawy wskaźników demograficznych a w szczególności liczby urodzeń. (Gerontol Pol 2016, 24, 127-132)

Słowa kluczowe: starzenie się populacji, przemiany modelu rodziny, kryzys demograficzny

Abstract

The aging of the societies, as a result of the average duration of life lengthening and decrease in the number of births, is the most characteristic feature of demographic population of many countries. The increasing number and proportion of old people in the world is one of the most important factors influencing the life of whole societies, in particular systems of health and social care. In Poland, as in some other countries, the aging of the population is combined with diminishing of the total population numbers. This phenomenon is partly due to changes in the family model and the principles of its creation and disengagement. The causes of these changes are seen in the processes of socioeconomic transformation, radical changes on the job market, increasing alternative costs of marriage, and/or motherhood, and growing difficulties in combining roles of partner and parent. Due to the negative effects of the demographic crisis, efforts to improve the demographic indicators should include not only focus on improvement of financial situation of concerned families, but also assistance in the implementation of procreation plans or focus on convincing families to make adjustments in their life plans. The process of progressive aging of the Polish and European population poses a number of challenges for social policy objectives. Those objectives besides meeting the growing welfare and healthcare needs should include efforts to improve the demographic indicators in particular the birthrate. (Gerontol Pol 2016, 24, 127-132)

Key words: aging population, changes in the family model, demographic crisis

Wprowadzenie

Starzenie się społeczeństw, wynikające z wydłużania się średniej trwania życia i zmniejszenia stopy urodzeń, stanowi najbardziej charakterystyczną cechę demogra-

ficzną populacji wielu krajów, a wzrost liczby i odsetka ludzi starych na świecie jest jednym z najsilniej rzutujących czynników na życie całych społeczeństw, w szczególności na systemy opieki zdrowotnej i socjalnej. Teza ta, którą przedstawił Davis podczas konferencji w Jero-

zolimie w 1999 roku, pomimo upływu 17 lat od chwili jej ogłoszenia nie straciła nic na swojej aktualności. Współczesny świat, wśród wielu niespotykanych do tej pory możliwości, oferuje żyjącym obecnie osobom szansę na dożycie nie tylko do okresu starości, ale również na osiągnięcie długowieczności, czyli okresu znacznie początek starości przewyższającego. Efekty tego zjawiska można prześledzić na przykładzie prognozy demograficznej starości, definiowanej zgodnie z normami ONZ, jako sytuację, w której 7% danego społeczeństwa osiągnęło lub przekroczyło 65 rok życia. Polska przekroczyła próg demograficznej starości w 1967 roku, a próg zaawansowanej starości demograficznej (definiowanej, jako sytuację, w której udział osób w wieku 65 lat i starszym w ogólnej strukturze ludności osiąga ponad 10%) w 1980 roku [1]. Warto zauważyć, iż prognoza demograficzna sporządzona w 1999 roku zakładała, że w 2010 roku będzie w Polsce około 5 mln osób starszych (65+), które będą stanowiły prawie 13% całej populacji [2]. Prognoza ta okazała się prawdziwa, ponieważ wyniki, jakie podaje Mały Rocznik Statystyczny to 5,2 miliona osób w wieku, 65+ które stanowiły 13,6 % całej populacji w 2010 roku [3]. Z kolei dane Małego Rocznika Statystycznego z 2014 roku pokazują, że proces postępującego starzenia się społeczeństwa nadal trwa, ponieważ cztery lata później liczba osób w wieku 65+ osiągnęła wartość 5,8 mln, co stanowiło 15 % całej populacji [4]. Zwiększanie ilości osób, które dożywają do starszego wieku, oraz wydłużanie przeciętnej długości trwania życia już przeobraża społeczne, gospodarcze, polityczne jak i kulturowe oraz duchowe oblicze ludzkości [5]. Dalsze prognozy zakładają, iż do 2050 roku, odsetek osób w wieku emerytalnym w skali światowej wzrośnie z 11% do 25%, natomiast w Europie (znacznie starszej niż reszta świata) z 27% do 51% [6]. W Polsce i niektórych innych krajach, zjawisko starzenia się populacji połączone ma być ze zmniejszeniem liczby całej populacji. Jak wynika z prognozy demograficznej GUS, liczba ludności Polski wynoszącej 38 461,752 w 2014 roku ma zmniejszyć się do 33 950 569 osób w roku 2050 [7].

Fazy przemian demograficznych

Przemiany reprodukcji ludności, od okresu początkowego – (wysokiej umieralności, krótkiego przeciętnego trwania życia, wysokiej rozrodczości, wysokiej dzietności) do okresu współczesnego (niska i stabilna umieralność, długie przeciętne trwanie życia, niska i względnie stabilna rozrodczość, niska dzietność) były podstawą teorii przejścia demograficznego. Zgodnie z tą teorią, przemiany demograficzne następują kolejnymi fazami,

przy czym w fazie końcowej miało nastąpić zrównoważenie liczby urodzeń i zgonów, a zatem ustabilizowanie liczby ludności. Przewidywania teoretyków odnośnie przemian demograficznych w europejskich krajach o rozwiniętej gospodarce rynkowej, nie sprawdziły się w pełni. Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, rozpoczął się bowiem proces przemian modelu rodziny oraz zasad jej tworzenia i rozwiązywania, w efekcie, którego w części krajów europejskich obserwuje się ujemny przyrost ludności, spowodowany między innymi spadkiem dzietności, niegwarantującym nawet prostej zastępowalności pokoleń. Próbą wyjaśnienia genezy tych zmian, jest teoria drugiego przejścia demograficznego, charakteryzującego się brakiem w długim okresie zastępowalności (co oznacza, że liczba dzieci przychodzących na świat jest zbyt mała, aby zastąpić swych rodziców) oraz rozwojem nietradycyjnych form związków dorosłych osób.

Transformacja demograficzna w Polsce

W Polsce, w ciągu ostatnich kilkunastu lat, zmiany demograficzne przebiegały podobnie do tych obserwowanych w krajach Europy Zachodniej i Północnej, choć nastąpiły one w stosunkowo krótszym niż w Europie Zachodniej i Północnej okresie czasu [8]. Poza rozwojem nietradycyjnych form związków międzyludzkich, w naszym kraju również zaobserwowano zmniejszenie znaczenia małżeństwa jako formy tworzenia rodziny oraz słabiej wyrażone, niemniej jednak istotne, osłabienie trwałości małżeństwa. Zjawisko to ilustruje tabela I, pokazująca zmiany, jakie zaszły w ilości zawieranych w Polsce małżeństw oraz przeprowadzanych rozwodów.

Tabela I. Ilość małżeństw i rozwodów w latach 1950-2014
Table I. The number of marriages and divorces between 1950 and 2014

Rok	Małżeństwa (na tysiąc mieszkańców)	Rozwody (na tysiąc mieszkańców)
1950	10,8	0,4
1960	8,2	0,5
1970	8,5	1,1
1980	8,6	1,1
1990	6,7	1,1
2000	5,5	1,1
2010	5,9	1,6
1014	4,9	1,7

Źródło: Dane opracowane na podstawie <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/struktura-ludnosc,16,1.html> data dostępu 21.04.2016

Istotnym zjawiskiem, które wystąpiło w Polsce, była zmiany liczby dzieci rodzonych przez kobietę w wieku rozrodczym. Z poczynionych w XX wieku obserwa-

cji, wynika, iż zarówno po pierwszej jak i drugiej wojnie światowej początkowo następowało szybkie zwiększenie liczby ludności naszego kraju, którego przyczyn należałoby szukać m.in. w zawieraniu opóźnionych przez wydarzenia wojenne małżeństw oraz przyjsciu na świat dzieci, których poczęcia odkładano ze względu na okres wojenny. W okresie międzywojennym, swoisty rekord urodzeń padł w 1925 roku, w którym urodziło się 1,036 mln dzieci. Ogólnie w czasie między pierwszą i drugą wojną światową w Polsce przyszło na świat 19,3 mln dzieci [9]. Po zakończeniu drugiej wojny światowej, poza wymienionym powyżej czynnikami, wpływ na liczbę urodzeń miała prowadzona w tym okresie polityka ludnościowa państwa. W latach 1945-1955 polityka ta miała charakter pronatalistyczny. Następnie od drugiej połowy lat pięćdziesiątych zaczęto propagować model rodziny małodziejnej, uważając, że warunkiem podniesienia stopy życiowej jest ograniczenie przyrostu naturalnego. Temu też miało w dużej mierze służyć wprowadzenie w 1956 roku ustawy aborcyjnej. W efekcie między innymi tych działań, w latach sześćdziesiątych doszło do znacznego spadku liczby urodzeń. W 1968 roku liczba urodzeń spadła o 268,9 tysięcy w stosunku do 1955 roku, a przyrost naturalny obniżył się o 251,4 tysięcy [10]. Również w kolejnych latach

obserwuje się spadek współczynnika dzietności, który w 1989 roku obniżył się do wartości 2,078. Ten poziom dzietności nie gwarantował już prostej zastępowalności pokoleń. W 2003 roku odnotowano najniższy wskaźnik dzietności w okresie 1950-2014 – miał on w tym okresie wartości 1,22. Zmiany wartości współczynnika płodności w Polsce od momentu, gdy po raz pierwszy poziom dzietności nie pozwalał na prostą zastępowalność pokoleń zostały przedstawione w tabeli II. Wytluszczonym drukiem zaznaczono rok 2003, w którym poziom dzietności osiągnął najniższą dotychczas notowaną wartość.

Obserwacja zmian stanu ludności przedstawiona w tabeli III pozwala na stwierdzenie, że wyraźnie widoczny od połowy lat sześćdziesiątych spadek poziomu dzietności, jaki wystąpił w Polsce, w połączeniu ze wzrostem ilości zgonów i emigracji doprowadził do sytuacji, w której przyrost rzeczywisty ludności z 535 tysięcy w roku 1955 zmalał do 28,8 tysiąca w roku 1995.

Kolejne lata były jeszcze bardziej niekorzystne i w 1997 przyrost rzeczywisty ludności Polski po raz pierwszy osiągnął wartość ujemną (-4 tysięcy). Wartości ujemne przyrostu rzeczywistego utrzymywały się w okresie 1997 do 2009 roku, po czym w okresie 2010 do 2011 roku znów obserwowano dodatni przyrost rzeczywisty ludności, który w 2010 roku osiągnął wartość

Tabela II. Zmiany współczynnika dzietności w Polsce

Table II. Fertility coefficient changes in Poland

Rok	1989	1990	2000	2003	2010	2014
Polska	2,078	2,04	1,37	1,22	1,38	1,29

Źródło: Dane opracowane na podstawie Roczników Statystycznych GUS

Tabela III. Zmiany stanu ludności i wybranych grup wiekowych, dzietności kobiet oraz liczba urodzeń i zgonów wraz z migracjami zagranicznymi i wynikającym z tych danych przyrostem rzeczywistym w Polsce w okresie od 1950 do 1995 roku, przy zastosowaniu 5 – letnich przedziałów czasowych

Table III. Changes in populoussness, in selected age cohorts, in female fertility, and the number of births and deaths including international migrations, which together constitutes data determining actual population growth in Poland from 1950 to 1995, employing 5-year time brackets

Rok	Ludność wg stanu w dn. 31.XII (w tysiącach)	Odsetek ludności		Dzietność kobiet	Urodzenia żywe (w tysiącach)	Zgony (w tysiącach)	Migracje zagraniczne		Przyrost rzeczywisty
		< 15 lat	≥ 65 lat				Emigracja	Imigracja	
1950	25 035	29,5	5,3	3,705	763,1	288,7	60,9	8,1	421,6
1955	27 550	31,2	5,5	3,605	793,8	261,6	1,9	4,7	535,0
1960	29 795	33,5	5,9	2,980	669,5	224,2	28,0	5,7	423,0
1965	31 551	30,6	7,0	2,520	547,4	233,4	28,6	2,2	287,6
1970	32 658	26,5	8,4	2,200	547,8	268,6	14,1	1,9	267,0
1975	34 185	23,9	9,7	2,270	646,4	299,5	9,6	1,8	339,1
1980	35 735	24,4	10,0	2,276	645,8	353,2	22,7	1,5	321,4
1985	37 341	25,6	9,4	2,329	680,1	384,0	20,5	1,6	277,2
1990	38 183	24,9	10,2	2,039	547,1	390,3	18,4	2,6	141,6
1995	38 609	22,5	11,2	1,611	433,1	386,1	26,3	8,1	28,8

Źródło: Opracowano na podstawie: Magdzik W, Naruszewicz-Lesiuk D, Mirosław P, Czarkowski MP: Sytuacja Demograficzna Polski w latach 1950-1998 i prognoza jej rozwoju do 2050 roku. *Przeł Epidemiol.* 2000; 54: 201-225.

363 tysiące, z czego tylko 34,8 tysiąca to przyrost naturalny. Od 2012 roku wartości przyrostu rzeczywistego znów przyjęły wartości ujemne, i taki stanu utrzymał się również w roku 2014, w którym przyrost naturalny wyniósł – 1,3 tysiąca [11].

Zjawiskiem związanym z obserwowanymi zmianami demograficznymi były wspomniane już zmiany rodzaju związków międzyludzkich. Związek dwóch osób określany, jako rodzina, do niedawna najbardziej stabilny i konserwatywny element społeczeństwa uległ daleko idącym przemianom. Zmiany te rozpatrywane są, jako kryzys rodziny, jako takiej, postuluje się utratę jej znaczenia, jako fundamentalnej struktury społecznej oraz powstanie w to miejsce nowych form związków. Pojawiają się też opinie, że model rodziny nie stracił swojej pozycji tylko podlega transformacji, adaptując się do potrzeb zmieniającego się świata. Osoby propagujące tę drugą opinię są również zwolennikami tezy, iż rodzina zawsze podlegała ewolucji a jej wzorzec zależy od stosunków społeczno-ekonomicznych w danym czasie i miejscu. Z badań wynika, iż we współczesnych czasach, do najbardziej ekspansywnych nietradycyjnych modeli rodziny należy monorodzicielstwo i bezdzietność z wyboru [12,13].

Rozpatrując ewolucję, jaką przeżyła rodzina, definiowana jako grupa osób powiązana ze sobą poprzez małżeństwo, czyli związek zawarty w formie przewidzianej prawem w urzędach stanu cywilnego (małżeństwa cywilne) oraz zawarty w obecności duchownego (małżeństwa wyznaniowe), widać jak tradycyjna wielodzietna rodzina nuklearna zastępowana jest przez inne typy związków, takich jak: samotni rodzice, rodzice decydujący się na jedno lub maksymalnie dwoje dzieci, DINKS (double-income-no-kids) – rodzin zakładanych przez dobrze zarabiających ludzi z dużych miast, którzy nie chcą mieć potomstwa. Innymi rodzajami związków, które stają się coraz częstsze jest rodzina nomadyczna, w której jeden lub oboje małżonków pracują za granicą lub w wielkiej międzynarodowej korporacji oraz rodzina rekonstruowana (łączenie się osób, które poprzednio były w innych związkach). Również związek określany, jako LAT (living apart together), w którym dwie osoby biorą ślub, ale żyją osobno mając własny krąg towarzyski i mieszkania, staje się coraz powszechniejszy, podobnie jak kohabitacja – wspólne zamieszkanie, współmieszkanie, nieformalne „życie razem” bez zawierania formalnego związku.

Innym objawem wspomnianych przemian jest zwiększenie liczby rodzin małodziejnych oraz coraz starszy wiek osób, w którym decydują się na zawarcie małżeństwa i urodzenie pierwszego dziecka. Przyczyn tych zmian upatruje się w procesach transformacji społecz-

no-gospodarczych, wśród których wymienić należy: zmianę ekonomicznych relacji między państwem, przedsiębiorstwem i gospodarstwem domowym oraz radykalne zmiany na rynku pracy, powodujące między innymi wzrost znaczenia poziomu wykształcenia oraz spadek poczucia bezpieczeństwa socjalnego. Wśród innych powodów wymienia się wzrost kosztów alternatywnych (czyli potencjalnych możliwości, utraconych wskutek podjęcia danej decyzji) małżeństwa i/lub macierzyństwa oraz rosnące trudności w łączeniu ról partnera i rodzica [14]. Istotne są również różnorodne i rosnące wymagania, które trudno jest pogodzić z obowiązkami rodzinnymi; należy do nich zwłaszcza konieczność bycia mobilnym i wyrażenia zgody na elastyczny czas pracy.

Wpływ na obserwowane zjawiska ma też rozchwianie dotychczasowego systemu wartości i zasad, połączone ze wzrostem poczucia indywidualnej odpowiedzialności za karierę życiową oraz rosnącą społeczną akceptacją bezdzietności. Nie bez znaczenia jest również traktowanie rodzin z większą liczbą dzieci jako defektywnych oraz częste łączenie związków wielodzietności z ubóstwem i niskim statusem społecznym rodziców.

Różnorodność czynników wpływających na przekształcanie demograficznego oblicza Polski, powoduje, iż obserwowane przemiany zachodzą na wielu płaszczyznach, z których najistotniejszym jest poziom społeczeństwa, podstawowych grup społecznych (rodzina, para) oraz jednostek. Przy czym określone decyzje Polaków wynikają, nie tylko z warunków życia, ale również z przeobrażenia wzorców postaw i zachowań współczesnego społeczeństwa polskiego [15]. Wyrazem przemian tych postaw jest między innymi: wzrost wieku osób, w którym zawierają małżeństwa, wzrost ilości rozwodów, spadek ilości osób, które ponownie zawierają związek małżeński po rozwodzie lub śmierci współmałżonka, spadek dzietności z powodu odkładania terminu zajścia w ciążę oraz wzrastającego wieku, w którym kobiety rodzą pierwsze dziecko, pomniejszanie rangi rodzicielstwa oraz traktowanie dziecka jako dobra konkurencyjnego w stosunku do możliwości kariery zawodowej i dobrobytu materialnego. Spotykane jest również odbieranie dziecka jako zagrożenia wolności osobistej rodziców. Wszystkie te przyczyny, a zwłaszcza spadek dzietności oraz spadek ilości osób zawierających związek małżeński, prowadzą do tego, iż państwa Unii Europejskiej, a wśród nich Polska, starzeją się.

Starość, poza wszystkimi innymi swoimi aspektami, jest bez wątpienia okresem traumatycznym dla człowieka, również w obecnych czasach, w których szybkość przemian cywilizacyjnych i idące za tym nowe wyzwania nabrały niespotykanego dotychczas tempa

[16]. Adaptacja do starości, do której mniej lub bardziej świadomie wszyscy dążą, wiąże się z umiejętnością radzenia sobie z problemami tego okresu, przy zachowaniu niezbędnej kontroli, nad jakością życia w warunkach zwiększających się ograniczeń.

W świetle powyższych danych kluczowym zagadnieniem wydaje się odpowiednie przygotowanie do starości, które powinno być realizowane przez różne podmioty społeczne i zawodowe oraz samych zainteresowanych, czyli starzejące się społeczeństwa.

Wnioski

W związku z negatywnymi efektami kryzysu demograficznego, skutki działań na rzecz poprawy wskaźników demograficznych zależeć będą od poprawy sytuacji materialnej rodziny, poprawy sytuacji na rynku pracy, stabilności zatrudnienia, łatwiejszego dostępu do mieszkań oraz ograniczenia negatywnej roli wyjazdów zarobkowych, które opóźniają zawieranie związków lub wręcz skłaniają do zawierania ich poza krajem, z myślą opuszczenia go na zawsze. W tym przypadku polityka ludnościowa może parom pomagać w realizowaniu ich planów prokreacyjnych albo przekonywać do ich korekty [17]. Pierwsze działania polegać miałyby na usuwaniu przeszkód, które hamują decyzje prokreacyjne (np. związanych z trudnością godzenia przez matki ról

macierzyńskich i zawodowych). W przypadku działań na rzecz na korekty planów prokreacyjnych w kierunku zwiększenia liczby dzieci w rodzinie J. Balicki sugeruje połączenie argumentacji dotyczącej dobra wspólnego z argumentem odwołującym się do solidarności międzypokoleniowej. Argument ten dotychczas wysuwany był w odniesieniu do ochrony przyrody czy zasobów naturalnych. Niemniej jednak apel do obecnie żyjących, aby zostawili po sobie następnym pokoleniom Ziemię zdatną do życia, można by poszerzyć o uświadomienie żyjącym pokoleniom, iż obecne ograniczanie liczby dzieci w rodzinie spowoduje, że następne pokolenia będą ponosić skutki tych decyzji? (J. Balicki). Dotyczyć to będzie zwłaszcza obciążenia ich zadaniem zapewnienia opieki i ekonomicznego zabezpieczenia pokolenia swoich rodziców.

Starość jest nie tylko wyzwaniem dla starzejącego się człowieka, ale stanowi również ważne zadanie dla instytucji zajmujących się problemami zdrowotnymi i społecznymi [18]. Postępujący proces starzenia populacji Polski, jak i całej Europy stwarza liczne wyzwania dla polityki społecznej, której celem, poza zaspokojeniem narastających potrzeb opiekuńczo-zdrowotnych, powinny jednocześnie być starania na rzecz poprawy wskaźników demograficznych a w szczególności liczby urodzeń.

Konflikt interesów / Conflict of interest

Brak/None

Piśmiennictwo

1. Synak B. Ludzie starzy w nowej rzeczywistości. Zmiany demograficzne. In: Synak B, editor. Polska Starość. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego; 2002. s. 11-14.
2. Kowalski JT. Starzenie się ludności Polski – stan aktualny i przyszłość [w] Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce. Aspekt medyczny i społeczno-demograficzny. Łódź: Uniwersytet Łódzki; 2000. s. 10-11.
3. http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/oz_maly_rocznik_statystyczny_2011.pdf (data dostępu 12.02.2016).
4. Mały Rocznik Statystyczny. Warszawa: GUS; 2015. s. 99-100.
5. Ulatowski M. Starzenie się, jako problem współczesnych społeczeństw – demograficzne przemiany społeczeństw w Polsce i na świecie. Hygeia Public Health. 2014;49(4):705-7.
6. Polska w obliczu starzenia się społeczeństwa. Diagnoza i program działania. Warszawa: GUS; 2008. s. 9.
7. Prognoza ludności na lata 2014-2050 GUS <http://demografia.stat.gov.pl/BazaDemograficzna.aspx> data dostępu 17.11.2015.
8. Szukalski P. Wielkość i struktura rodziny a przejście demograficzne. Roczniki Socjologii Rodziny 2005;XVI:95-110.
9. Auleytner J. Polska polityka społeczna. Kreowanie ładu społecznego. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP; 2005. s. 14.
10. Balicki J. Uwarunkowania i skutki kryzysu demograficznego w Polsce. Teologia i Moralność 2010;7:17-32.

11. Rocznik Demograficzny. Warszawa: GUS; 2014. s. 30.
12. Wachowiak A. Dlaczego współczesna rodzina jest letnia? *Edukacja Humanistyczna*. 2011;2(25):93-8.
13. (<https://defendo.wordpress.com/2008/04/26/malzenstwo-kryzys-czy-ewolucja/>) data dostępu 11.02.2016.
14. Kotowska IE. Teoria drugiego przejścia demograficznego a przemiany demograficzne w Polsce w latach 1990. *Studia Demograficzne*. 1998;4(134):3-36.
15. Aktualna sytuacja demograficzna Polski. Materiał Pełnomocnika Rządu ds. Rodziny, przygotowany dla Komisji Rodziny Sejmu RP. Warszawa; 2000. http://biurose.sejm.gov.pl/teksty_pdf_00/i-735.pdf data dostępu 09.11.2015.
16. Zielińska-Więczkowska H, Kędziora-Kornatowska K, Kornatowski T. Starość jako wyzwanie. *Gerontol Pol*. 2008;16(3):131-6.
17. http://www.ue.katowice.pl/fileadmin/_migrated/content_uploads/SE_087.pdf data dostępu 10.02.2016.
18. Bryła M, Maniecka-Bryła I. Proces starzenia populacji wyzwaniem dla polityki zdrowotnej. *Gerontol Pol*. 2011;19(1):40-6.